

Αστικός Πολιτικός Κόσμος & Ένοπλη Αντίσταση

Του Άλκη Ρήγου

Μια πικρή αίσθηση κυριαρχεί μέσα μου – οφείλω να σας ομολογήσω απ' αρχής – το τελευταίο διάστημα, για όλα όσα με συνέχουν ως άνθρωπο, ως πολίτη, ως δάσκαλο.

Μια αίσθηση ματαιότητας, που γίνονταν εντονότερη όσο πλησίαζε η ώρα τούτου του Συνεδρίου. Ποιόν άραγε αναρωτιόμουν κι αναρωτιέμαι θα ενδιαφέρουν όλα όσα κατατεθούν σ' αυτό, πέρα από τους τελευταίους εναπομείναντες εκείνης της εποχής και κάποιους ιδιόρρυθμους και εν τέλει περιθωριακούς πανεπιστημιακούς;

Τί αντίκρουσμα θα έχουν όσα πούμε στις εισηγήσεις και τις παρεμβάσεις μας για το χτες, σ' ένα κοινωνικό γίγνεσθαι που δεν θέλει νάχει μνήμη;

Σε τούτα τα τελευταία χρόνια ενός θνήσκοντος μέσα σε σπασμούς αιώνα, που είδε όλα τα ανθρωπιστικά κι απελευθερωτικά του οράματα όχι απλά να κείτονται γύρω του συντρίμια, αλλά και εδώ το τραγικότερο θάλεγα, να έχουν μετατραπεί και στο ακριβώς αντίθετό τους, μέσα από την κυριαρχία μιας αγοραίας λογικής και μιας εμπειρικής διαχείρισης των πάντων.

Κι όμως εσύ παρ' όλα αυτά να θέλεις, να επιμένεις, να ανασκαλεύεις το χτές. Να διατείνεσαι ότι χωρίς βαθύτερη και ουσιαστικότερη γνώση του, κατανόηση του σήμερα δεν είναι δυνατό να υπάρξει.

Και σχίζοντας τα πέπλα της επιφάνειας που το καλύπτουν – πέπλα προκαταλήψεων και προπαγάνδας ποικίλων και αλληλοσυγκρουομένων συμφερόντων κι αντιλήψεων, εκ των υστέρων δήθεν αντικειμενικών θεωρήσεων και κομματικό - ιδιοκτησιακών καταστάσεων – να επιχειρείς να αναπλάσεις μέσα σου μια ολάκερη εποχή, τις δυναμικές κι αδράνειές της, τους ρόλους π' άνθρωποι, κόμματα, οργανώσεις, κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις έπαιξαν, για να μπορέσεις να απαντήσεις έστω και προσωρινά – μια που στο ιστορικό γίγνεσθαι κάθε απάντηση

παραμένει πάντα σ' ένα βαθμό προσωρινή κι ανατρέψιμη και ευτυχώς – στα γιατί και στα διότι του τότε.

· Να συγκροτήσεις επιτέλους μια υπόθεση εργασίας βασισμένη στο ολοένα και διευρυνόμενο υλικό και τις επεξεργασίες του, που συνεχίζουν να βλέπουν το φως της δημοσιότητας πενήντα τόσα χρόνια από το τότε – όπως τα πρόσφατα, σημαντικά και ντοκουμενταρισμένα νεότερων επιστημόνων του Mazower και του Γιώργιου Μαργαρίτη πέρσυ, της Τασούλας Βερβενιώτη φέτος¹ – απόδειξη θέλω να πιστεύω της ανάγκης κατανόησης, πέρα από συναισθηματικές φορτίσεις, της σημαντικής τούτης περιόδου.

Μιας περιόδου που αν δεν θέλουμε να μένουμε άλλο σε διάφορα ηχηρά κυρίαρχων μέχρις και τις μέρες μας πολιτικών μύθων – άλλοθι:

α. Περί ξενικών επεμβάσεων και δακτύλων μυστικών υπηρεσιών αιώνιο άλλοθι – όπως γράφει ο Νίκος Σβορώνος στην ανάλυσή του για τα σαράντα χρόνια του Ε.Α.Μ.² – της νεοελληνικής ιστοριογραφίας.

β. Καλών για κακών αρχηγών - μεσιών που ξεκομμένοι λίγο ή πολύ από το κοινωνικό γίνεσθαι άγουν και φέρουν τους λαούς ως πιόνια σε σκακέρα ανάλογα με τα ατομικά τους προτερήματα ή ελαττώματα και βέβαια την τύχη τους.

γ. Μιας συνωμοτικής αντίληψης της ιστορίας, που θέλει να αγνοεί τις πραγματικότητες οι οποίες συνθέτουν το κάθε υπό εξέταση γεγονός, ψάχνοντας την υποτιθέμενη συνωμοσία που καταστρώνουν στο πίσω μέρος του κεφαλιού τους οι φορείς δράσης του, κυρίαρχο στοιχείο για την περίοδο που εξετάζουμε της «εθνικόφρονος» ιστοριογραφίας³.

δ. Ενός καλού, ηρωικού και πάντα προδομένου λαού, χωρίς ταξικές καταγωγές κι εντάξεις ο οποίος δεν ευθύνεται τελικά ποτέ και για τίποτε, έτσι ενιαία κι αδιαίρετα που αντιμετωπίζεται, κυρίαρχο στοιχείο της αριστερής κυρίως κομμουνιστικοκομματικής ιστοριογραφίας.

Πολιτικών μύθων-άλλοθι εν τέλει που το μόνο που κατορθώνουν είναι να συσκοτίζουν με την αχλύ τους και την μεγαλόστομη ρητορία που τους περιβάλλει τις αντιφάσεις και τις

δυναμικές που συγκροτούν το κοινωνικό - πολιτικό γεγονός αυτό καθ' αυτό.

Η ανάγκη ξεπεράσματος όλων αυτών, μας οδηγεί πρωταρχικά στην απαίτηση κατανόησης:

- ◆ της όλης οικονομικο-κοινωνικής και ιδεολογικο-πολιτικής πραγματικότητας που συνέθετε τον κοινωνικό μας σχηματισμό στην ανατέλλουσα δεκαετία του 1940,

- ◆ των δυνάμεων και δυναμικών που τον συγκροτούσαν και τον εξέφραζαν,

- ◆ του διεθνούς περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δρα και κινείται, τόσο η κοινωνική, όσο και η πολιτειακή και πολιτική πράξη,

- ◆ της συμπύκνωσης θεωρητικά και πρακτικά όλων αυτών, τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία της ανάμειξης στον πόλεμο και της τριπλής κατοχής, σε επίπεδο όχι πια μόνο κρατικής μηχανής - όπως για όλες τις άλλες ιστορικές περιόδους του νεοελληνικού κράτους - αλλά κυρίως κοινωνικής δυναμικής.

Μια που από την 28η Οκτωβρίου - για πρώτη φορά από τον καιρό των χρόνων κι αγώνων της Εθνικής Ανεξαρτησίας της δεκαετίας του 1820 - η νεοελληνική κοινωνία προβάλλει στο πολιτικο-κοινωνικό προσκήνιο απ' ευθείας κι επιτακτικά: ανατρέποντας σε πρώτη φάση τις λογικές του αστυνομικού «κράτους εκτάκτου ανάγκης»⁴ της 4ης Αυγούστου και των στρατιωτικών επιτελών του. Μετατρέποντας τον πόλεμο στα βουνά της Αλβανίας από σύρραξη δύο στρατευμάτων - για πρώτη επίσης φορά σε παγκόσμια σύγκρουση - σ' ένα λαϊκό-απελευθερωτικό αγώνα καθολικής αντίστασης στο φασισμό. Γεγονός που όπως γράφαμε και παλιότερα αποτελεί άλλωστε και την σημαντικότερη συμβολή της Ελλάδας σ' αυτό τον πόλεμο⁵. Ανατρέποντας σχέδια και μεθοδεύσεις κι αναγκάζοντας την κυβερνώσα μερίδα της αστικής τάξης να ηγηθεί ενός πολέμου που δεν ήθελε και η οποία κατανοούσε ότι την υπερέβαινε⁶.

Το πνεύμα αυτό της ηττοπάθειας βέβαια για να είμαστε ειλικρινείς δεν αφορούσε μοναχά το κύκλωμα του δικτάτορα, την βασιλική αυλή και το επιτελείο. Σήμερα γνωρίζοντας αρκετά από τα ντοκουμέντα εκείνης της εποχής ξέρουμε ότι, οι

ίδιες αντιλήψεις διακατείχαν και τους αστούς αντιπάλους του καθεστώτος όπως τον Γεώργιο Καφαντάρη, τον Γεώργιο Παπανδρέου ή τον στρατηγό Πλαστήρα που είχε μάλιστα προχωρήσει από τη Γαλλία που βρίσκονταν εξόριστος και σε ιδιαίτερες επαφές με τους Νασιί7.

Ο λόγος του Γώργου Σεφέρη στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41» είναι αποκαλυπτικός.

«Το μόνο γενικότερο συμπέρασμα που βγάζω και που με ανησυχεί είναι η καταπληκτική διαφορά του λαού και της συτεχνίας των αρχόντων του, – σ' όποιο κόμμα κι αν ανήκουν... (που) έκαναν το ό,τι μπορούσαν για να παραδώσουν την Ελλάδα χειροπόδαρα δεμένη στους Γερμανούς»8.

Μια που ο όλος τρόπος συγκρότησης και συνειδητοποίησης των ελλήνων αστών9 δεν τους επέτρεπε να αναχθούν σε «εθνική τάξη»10. Εξηγώντας παράλληλα και την κυρίαρχη μέχρι τις μέρες μας ασάφεια στις κοινωνικές δομές και τους σύμφωνα με τον Νίκο Σβορώνο «βραδείς και ανώμαλους ρυθμούς στην πορεία της και τα ανολοκλήρωτα αποτελέσματα των πολιτικών της αγώνων»11. Την όλη «Ελληνική Αρρώστια» μέσα από την οποία ο Δημήτρης Γληνός προσδιορίζει «την κατώτερη ποιότητα της ελληνικής αστικής τάξης – ... την ψυχοσύσταση, τη νοοτροπία, τον ιδεολογικό της κόσμο και τις ηθικές της ροπές»12. Εξηγεί επίσης τα βαθύτερα αίτια της ορθής διαπίστωσης του συντηρητικού ιστορικού της εποχής Γρηγορίου Δαφνή ότι: «καθ' όλην την περίοδον του μεσοπολέμου, η ελληνική αστική τάξις, η οποία ευρίσκετο εις σημείον ακμής προσεπάθησε να αποκτήση ιδεολογικόν περιεχόμενον και να παρουσιάση συνοχήν και οργάνωσιν. Δεν το επέτυχεν»13. Παράλληλα το παλιό ενδογενετικό ρήγμα του Διχασμού δρα αποσταθεροποιητικά, χωρίζοντας τις κατά τα άλλα κοινωνικά απόλυτα αλληλέγγυες μερίδες της αστικής τάξης σε δύο πάνω-κάτω ισοδύναμους αριθμητικά πολιτικούς κόσμους.

Ενώ το κοινωνικό βάρος των μικροαστικών στρωμάτων τα οποία συγκροτούν τη βάση και των δύο πολιτικών κόσμων, επιδρά έντονα και αποσταθεροποιητικά στίς στρατηγικές οικονομικές τους επιλογές, που αδυνατούν να απαντήσουν στις συν-

θήκες κρίσης της δεκαετίας του '30, στις αυξημένες απαιτήσεις αυτών των στρωμάτων.

Την ίδια ώρα που μια νεόκοπη και αρνητικά συνειδητοποιημένη – για λόγους κυρίως εξωοικονομικού καταναγκασμού¹⁴ – 'εργατική τάξη προβάλλει απαιτητικά στο κοινωνικό-πολιτικό προσκήνιο παρά το πραγματικό μέγεθος και βάρος της – για πρώτη φορά επίσης – μ' ένα ανατρεπτικό για την μέχρι τότε αστική διαχείριση, όραμα μιας νέας κοινωνικής οργάνωσης, απαλλαγμένης από την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο¹⁵.

Όραμα που κι όλας μέσα από τις συνθήκες του πρώτου Μεγάλου Πολέμου είχε ανατρέψει την πάλαι ποτέ Τσαρική Ρωσία και είχε εδραιώσει μια νέα κοινωνική πραγματικότητα που διατεινόταν ότι έφερε την εργατική τάξη στην εξουσιαστική διαχείριση.

Με αγροτικά στρώματα τα οποία ως τα πολυπληθέστερα του κοινωνικού σχηματισμού υφίστανται και το κύριο βάρος του πολέμου την ίδια περίοδο που τα προβλήματα αναπροσαρμογής τους, – λόγω κυριαρχίας του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής, βίαιου εκχρηματισμού της παραγωγικής του διαδικασίας, αφομοίωσης νέων πληθυσμών, μειονοτικών αντιθέσεων ποικίλων κατευθύνσεων κι αντιλήψεων σ' όλο το μήκος και πλάτος των νέων χωρών, – εντείνουν δυναμικές απαγγίστρωσής τους από την φύση συντηρητική τους δομή¹⁶.

Όλα τούτα – που σχηματικά αλλά ελπίζω όχι μανιχαϊκά αναφέραμε και τα οποία αν χρειαστεί στη συζήτηση μπορούμε αναλυτικότερα να εξηγήσουμε – εμπλεκόμενα:

– με την ανικανότητα της κυρίαρχης πολιτικής σκηνής να ανοίξει διεξόδους υπέρβασης της βασικής αντίφασης κάθε αστικής κρατικής κυριαρχίας ανάμεσα στις διακηρύξεις περί ισότητας και τις πράξεις κοινωνικής ανισότητας που την συνοδεύουν,

– τον κυρίαρχο την εποχή δικτατορικό μύθο εξαφάνισης δήθεν όλων των πολιτικών, ταξικών και ενδοταξικών αντιθέσεων μέσα στα πλαίσια ενός πανίσχυρου κράτους και ενός Αρχηγού - Οδηγού¹⁷,

– και τις εντεινόμενες ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις λόγω πο-

λέμου όχι μόνον στον ευρύτερο γεωγραφικό μας χώρο αλλά και στο εσωτερικό της χώρας, καθιστούν από τις 28 Οκτωβρίου την εσωτερική αντίθεση του κοινωνικού σχηματισμού που περιράψαμε «ιστορικά αγιάτρευτη», όπως θα έλεγε και ο Ατόνιο Γκράμοσι¹⁸.

Η κατάρρευση του όλου αστικού κρατικού οικοδομήματος τον Απρίλη και Μάη του '41 κάτω από τον ενδοτισμό, τον δοσιλογισμό και την διάχυτη αίσθηση προδοσίας του πολεμικού αγώνα¹⁹, – από μια «ανάξια του Ελληνικού λαού... ηγετική τάξη»²⁰ – όπως διαπίστωνε πικρά ο συνείδητός αστός παιδαγωγός Αλέξανδρος Δελμούζος – άνοιγε για πρώτη φορά από το '21 μέσα από τις διεργασίες που συντελούνταν στους κόλπους της ίδιας της κοινότητας και όχι του κρατικού της θεσμού, δρόμους όπως προαναφέραμε ξεπεράσματος των αγιάτρευτων αντιφάσεων, μέσα από την πράξη των ίδιων των πολιτών-παραγωγών της.

Ενώ οι εκφραστές, όλου του αστικού πολιτικού φάσματος από τις πρώτες κι όλας μέρες της εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα ζητούσαν την «ψυχικήν αποστράτευση» των πάντων, χαιρέτιζαν τον σχηματισμό «Κυβέρνησης Εθνικής Ανάγκης» υπό τον Κουϊσίλιγκ «Πρωθυπουργό» Τσολάκογλου ή τηλεγραφούσαν οι πιο ενθουσιώδεις από αυτούς την... «ευγνωμοσύνην όλων των Αθηναίων προς τον ένδοξον Φύρερ του Γερμανικού Λαού»²¹. Μια που διάχυτη ήταν ανάμεσά τους η άποψη ότι η Ελλάδα εξεπλήρωσε στο ακέραιο τις όποιες υποχρεώσεις της προς τον κοινό συμμαχικό αγώνα και το μόνο που απέμενε «διά τους καλούς πατριώτας.. ήτο να κοιμηθούν και να ξυπνήσουν, όταν οι μεγάλοι μας σύμμαχοι θα μας έχουν ελευθερώσει»²². Αποδεικνύοντας περίτρανα την χασματική απόσταση που τους χώριζε από το αντιστασιακό φρόνημα, αυτή την «άνωνμη ανάσταση» όπως η διαίσθηση του ποιητή υπερβαίνοντας τις ταξικές διαιρέσεις, ονοματίζει το διάχυτο λαϊκό-απελευθερωτικό πνεύμα που γεννιέται τους έξη μήνες αυτού του πολέμου²³. Πνεύμα που η ίδια η φύση των πολεμικών συγκρούσεων στα αλβανικά βουνά είχε εδραιώσει τόσο ανάμεσα στους μαχητές, όσο και ανάμεσα στους αμάχους²⁴.

«Ένας κόσμος παληός που έφαγε τα ψωμιά του καταστρέφεται» – έγραφε μια μπροσούρα του Κ.Κ.Ε. της εποχής – «μα στην ίδια ατμόσφαιρα κάθε άτομο ανασαίνει κι όλες κάτι το καινούργιο που γεννιέται»²⁵.

Και είναι η εργατική τάξη, ως τάξη και όχι βέβαια ως κόμμα, ως μηχανισμός στο όνομά της, η έκφραση αυτού του καινούργιου. Άλλωστε η αρχική στάση της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε., κυριότερου αλλά όχι μόνου πολιτικού εκφραστή αυτής της τάξης, απέναντι στο Αντάρτικο ως μορφή ένοπλης πάλης, όσο κι αν προσπαθεί εκ των υστέρων τόσο το ίδιο, όσο – και εδώ το ειρωνικό οξύμωρο, – και η αγοραία αντικομμουνιστική προπαγάνδα, να μας πείσει για το αντίθετο, είναι τουλάχιστον θα έλεγα διφορούμενη και μάλλον αρνητική. Στη λογική που κυριαρχούσε ακόμη το παλιό συνταγολόγιο περί κινητοποιήσεων, διαδηλώσεων, απεργιών κ.λπ.²⁶, αλλά για όλα αυτά περισσότερα στην επόμενη εισήγηση.

Είναι λοιπόν η εργατική τάξη ως τάξη, που την ώρα εκείνη και σ' όλη την διάρκεια της τριπλής κατοχής, ορθώνεται ως η μόνη στην ιστορία του κοινωνικού μας σχηματισμού Εθνική τάξη ικανή να εκφράσει το λαϊκό-απελευθερωτικό όραμα υπέρβασης των συσσωρευμένων άλυτων προβλημάτων. Όραμα μέσω του οποίου συγκινεί και συνεγείρει τα αγροτικά στρώματα αλλά και σε μεγάλο βαθμό και τα μικροαστικά, καθώς και τις προοδευτικότερες μορφές των αστών, σ' ένα νέο συνασπισμό εξουσίας μέσω του Ε.Α.Μ. Σε μια νέα κοινωνική και πολιτική ηγεμονία αυτής της νέας εποχής, που αγκαλιάζει τη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνισμού²⁷.

Το τί απέγινε αυτό το όραμα και τα γιατί, που ψήγματά τους νομίζω ότι έδωσα πριν, ξεφεύγει του πλαισίου της εισήγησης αυτής.

Όχι όμως και η συμπεριφορά των εκφραστών του παληού αστικού πολιτικού κόσμου, με τους οποίους μάταια προσπαθεί να βρει κάποια βάση συνεννόησης η ηγεσία του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε., που βρέθηκαν να εκπροσωπούν αυτό το πλατύ απελευθερωτικό λαϊκό κίνημα²⁸.

Μια που όπως υποστηρίζει και ο Νίκος Σβωρώνος «τα στενά

περιθώρια της τότε ηγετικής τάξης του έθνους, δεν μπορούσαν να ανεχθούν ούτε στον ελάχιστο βαθμό κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που θα απελευθέρωναν την ελληνική κοινωνία και που το άδηλο τέρμα τους προκαλούσε φόβο»²⁹. Ιδιαίτερα όσο συνειδητοποιούσαν ότι η μετατόπιση του κοινωνικο-πολιτικού άξονα προς τα αριστερα έφερνε στο προσκήνιο της πολιτικής σκηνής νέες κοινωνικές δυνάμεις, ερήμην των ίδιων και του παληού πρωταγωνιστικού τους ρόλου³⁰. Το κοινωνικό πρόγραμμα του Ε.Α.Μ.³¹, όσο συνετό και αν ήταν, αλλά πολύ περισσότερο, οι θεσμοί που ξεπήδαγαν στις απελευθερωμένες πειοχές, τα κηρύγματα περί εθνικής ανεξαρτησίας και κοινωνικής δημοκρατίας, η συγκρότηση οργανωμένων και πλαισιωμένων από αξιωματικούς του τακτικού στρατού ένοπλων δυνάμεων του Ε.Λ.Α.Σ., σε όλη σχεδόν την επικράτεια, ο σχηματισμός της Κυβέρνησης του βουνού, της Π.Ε.Ε.Α., με συμμετοχή μάλιστα και γνωστών αστικών ονομάτων, οι πράξεις αυτής της πρωτόγνωρης εξουσίας για νέες μορφές λαϊκής έκφρασης, δικαιοσύνης, διοίκησης, ισότιμης συμμετοχής ανδρών και γυναικών στο όλο κοινωνικό γίγνεσθαι, τους προκαλούσαν υπέρμετρο φόβο, όπως άλλωστε και στους εκφραστές των οικονομικο-καπιταλιστικών συμφερόντων και στα στοιχεία από όλα τα κοινωνικά στρώματα που ζούσαν ή πίστευαν ακόμα σ' αυτά τα πλέγματα της αστικής εξουσίας, γιατί προφανώς και υπήρχαν βέβαια και τέτοια τμήματα μέσα σ' αυτό που ονομάζουν και οι μόν και οι δε αδιαφοροποίητο ως λαό.

Ας μην λησμονούμε ότι εδώ στην ορεινή απελευθερωμένη Ελλάδα δεν παίζονταν απλά ένα ένοπλο αντι-κατοχικό πολεμικό παιχνίδι, ξεπήδαγε καθημερινά και βαθύτερη μια στην κυριολεξία επαναστατική διαδικασία π' αγκάλιαζε τα πάντα, μα κυρίως τις ίδιες τις σχέσεις των ανθρώπων αναμεταξύ τους, που ακόμη και ένας καθόλου αντικειμενικός παρατηρητής όπως ο Κρις Γουντχάους αναγκάζεται να ομολογήσει όταν γράφει στο «Μήλον της έριδος»: «Αφού εξασφάλισε η Αντίσταση τον έλεγχο όλης της χώρας, εκτός από τις κύριες συγκοινωνίες που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί, έδωσε πράγματα που πριν ποτέ δεν ήταν γνωστά. Η επικοινωνία στα βουνά με ασύρματο,

αγγελιοφόρους ή τηλέφωνα δεν υπήρξε ποτέ τόσο καλή σε σύγκριση με την προηγούμενη ή την μετά το ΕΑΜ περίοδο. Ακόμα και αυτοκινητόδρομοι επισκευάστηκαν και προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ... Τα πλεονεκτήματα του πολιτισμού, της κουλτούρας, ξεχύθηκαν στα βουνά για πρώτη φορά. Σχολεία, αυτοδιοίκηση, δικαστήρια, δημόσιες υπηρεσίες, που είχαν αποδιοργανωθεί κατά την διάρκεια του πολέμου λειτούργησαν και πάλι. Θέατρα, εργαστήρια, τοπικά κοινοβούλια, έκαναν την εμφάνισή τους επίσης για πρώτη φορά. Τον πατροπαράδοτο ατομισμό του Έλληνα χωρικού τον αντικατέστησε το ενδιαφέρον για την κοινοτική οργάνωση... Το ΕΑΜ πρωτοπορούσε σε κάτι που όλες οι κυβερνήσεις της Ελλάδας είχαν παραμελήσει: στη δημιουργία οργανωμένου κράτους στην ορεινή Ελλάδα. Όλες οι αρετές και τα ελαττώματα ενός τέτοιου πειράματος φάνηκαν καθαρά – γιατί όταν ένας λαός πού κανένας ποτέ δεν βοήθησε, αρχίζει να βοηθά τον εαυτό του, χρησιμοποιεί μεθόδους δραστικές που δεν είναι πάντοτε ωραίες. Οι λέξεις «λευτεριά» και «λαοκρατία» δονούσαν τον αέρα με το ιδιότυπο νόημά τους... Ότι κι αν έκαναν είτε (οι άλλες οργανώσεις) είτε η Β(ρετανική) Σ(τρατιωτική) Α(ποστολή), η εποχή του ελεύθερου κράτους των βουνών έρχονταν, δημιουργείτο. Εκείνο που η παρουσία των αξιωματικών-συνδέσμων της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής μπορούσε να εξασφαλίσει, ήταν το κράτος αυτό να μην γίνει κομμουνιστικό μονοπώλιο»³². Ενώ ένας διορατικός αστός και συνειδητός αντίπαλος της Αριστεράς ο Γιώργος Θεοδοκάς προχωρεί ακόμη περισσότερο τους ταξικούς φόβους του για αυτόν τον πρωτοφανέρωτο κόσμο, αλλά και για την ένοπλη αντίσταση που τον δημιούργησε: ««Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ανταρτοπόλεμος κοστίζει στην Ελλάδα πολύ ακριβότερα απ' ό,τι κόστισε ο καθαυτό πόλεμος. Η κατάσταση ορισμένων επαρχιών θυμίζει την κατάσταση στο Εικοσιένα. Η εντύπωση είναι ότι οι κομμουνιστικές ομάδες, προσπαθούν να εδραιωθούν στην «σπονδυλική στήλη» της Ελλάδας, δηλαδή στις περιοχές που δεσπόζουν τη γραμμή Αθήνας - Θεσσαλονίκης. Η στρατηγική τους είναι φανερή. Ταυτόχρονα άρχισαν να παρουσιάζονται ως Κοινωνική Επανάσταση και να

εφαρμόζουν, εδώ και εκεί, ένα είδος πρωτόγονο σοβιετισμό. Στις περιοχές αυτές φαίνεται ότι κατόρθωσαν ν' αποχτήσουν το μονοπώλιο της στρατιωτικής δράσης, εκτοπίζοντας με διάφορους τρόπους τ' αντίθετα αντάρτικα στοιχεία. Το πιο εντυπωσιακό επεισόδιο του είδους αυτού ήταν το επεισόδιο Σαράφη που έδωσε σ' όλη την Ελλάδα ένα προαίσθημα εμφυλίου πολέμου... «Για να καταλήξει με ανάμεικτα αισθήματα ως προς αυτά που βλέπει να συμβαίνουν γύρω του στην πρωτεύουσα. «Εδώ στην Αθήνα ο κομμουνισμός μοιάζει δυνατός, αλλά και οι αντίθετες δυνάμεις δυνατές επίσης, χωρισμένες όμως ανάμεσά τους από βαθιές διαφορές»³³.

Για το ίδιο θέμα ένας άλλος αστός με μυαλό και σε τόσα άλλα νηφάλια σκέψη, ο στρατηγός και ακαδημαϊκός Μαζαράκης-Αινιάν γράφει στα απομνημονεύματά του: «η οργάνωσις ανταρτικών σωμάτων... είχαν ως αντίκτυπον πολλάς συλλήψεις και εκτελέσεις ομήρων εις τας πόλεις, πυρπολήσεις χωρίων κ.λπ. Μα την αλήθεια δεν βλέπω τί ωφέλειαν διά τον ελληνικόν λαόν... φέρουν μερικάί πράξεις των ανταρτών ιδίως φόνοι στρατιωτών των στρατών κατοχής ή καταστροφαι συγκοινωνιακών έργων ως η γενομένη εις την γέφυραν του Γοργοποτάμου... Ευρίσκω ότι είναι ασυνειδησία να εκθέτουν τους αθώους ενώ οι δράσται συνήθως διαφεύγουν»³⁴. Και όσο η ένοπλη πάλη ξαπλώνεται στην ύπαιθρο, στρατιωτικός αυτός και όχι από τους συνεργασθέντες με τους κατακτητές, την καταγγέλλει ακόμη εντονότερα: «Πολύ σοβαρόν είναι εδώ το ζήτημα των διαφόρων οργάνώσεων και των ανταρτικών σωμάτων τα οποία κατ' εμέ έκαμαν κακόν αντί καλού, προκαλέσαντα την ερήμωσιν και παθηματα ολοκλήρων χωρίων και επαρχιών και επιζητήσαντα προ παντός να επιβάλλουν το κομμουνιστικόν πρόγραμμά των»³⁵. Το «προ παντός» αυτό υπογραμμίζει θα έλεγα από μόνο του τον βαθύτερο κοινωνικό λόγο της αμηχανίας αλλά και του φόβου που προαναφέραμε που νοιώθουν οι εκφραστές της αστικής τάξης. Ενώ η συνέχεια της καταγραφής του Μαζαράκη-Αινιάν δείχνει την αδυναμία του παραδοσιακού ανώτατου αξιωματικού να κατανοήσει τις διεργασίες που συντελούνται στους κόλπους της κοινωνίας του. «Θλιβερόν είναι ότι επικε-

φαλής κομμουνιστικών ανταρτικών σωμάτων που οργάνωσεν ο ΕΑΜ ετέθει ο Συνταγματάρχης Σαράφης άλλοτε επιτελάρχης του Στρατηγού Οθωναίου»³⁶. Πάει ο κόσμος χάλασε, ο επιτελάρχης του πρώτου τη τάξει Έλληνα στρατηγού επικεφαλής κομμουνιστικών ανταρτικών σωμάτων... πώς να το χωρέσει ο νους τ' ανθρώπου!

Αν οι αντιδράσεις αυτές αφορούν δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αστών που ταυτόχρονα θεωρούν ξεπερασμένο το κυρίαρχο πολιτικό προσωπικό είναι εύκολο να κατανοήσουμε πώς νοιώθει και πώς αντιδρά το ίδιο το προσωπικό αυτό. Καθόλου λοιπόν παράξενο το γιατί οι αστοί πολιτικοί νοιώθουν απομονωμένοι από τις συντελούμενες ραγδαίες κοινωνικές διεργασίες και παρά την πείνα και την τριπλή κατοχή εξαντλιούνται στην υπογραφή πρωτοκόλλων αναμεταξύ τους καθώς και ασκήσεων επί χάρτου για την μετα-κατοχική πολιτική τους επανάκαμψη στην πολιτική σκηνή. Όσο δε η δυναμική του αντιστασιακού κινήματος βάθαινε, τόσο και η παθητική αρχική τους στάση άλλαζε καταρακυλώνοντας προς ένα στείρο αντικομμουνισμό – που έφτανε σε μορφές υστερίας – και το κυριότερο σε συγκλήσεις μεταξύ τους που υπερέβαιναν τον παλιό Διχασμό αναζητώντας εναγώνια την παρέμβαση του παραδοσιακού κέντρου εξάρτησης του νεοελληνικού κράτους, δηλαδή της Μεγάλης Βρετανίας για την εξασφάλιση της αβίαστης και πάλι διαχείρισής του³⁷.

Η απόλυτη αυτή ταξική αλληλεγγύη των αστών πολιτικών, έρχοντα εδώ που τα λέμε, και για νάμαστε σκληρά ειλικρινείς αναμεταξύ μας, σε συνάρτηση και με μια σκλήρυνση της πράξης του ΕΑΜ και εδώ και στη Μέση Ανατολή, η οποία έθετε σε αμφιβολία την ειλικρίνεια των προθέσεων του περί Εθνικής Ενότητας και το στερούσε από πολύτιμες κοινωνικές εφεδρείες. Ταυτόχρονα μάλιστα και με μια εκ διαμέτρου αντίθετη τακτική, βιαστικών κι αμελέτητων υποχωρήσεων και υπερβολικής διαλλακτικότητας προς τους αστούς πολιτικούς³⁸. Γεγονός που επέτρεψε έχω την αίσθηση, την επανάκαμψή τους στην πολιτική σκηνή του κοινωνικού μας σχηματισμού και την εξώθη-

ση της ηγεσίας του εαμικού κινήματος, διά καλοστημένων παγίδων, στην έξοδο απ' αυτήν.

Τούτα τα τελευταία ιδιαίτερα ανοίγουν και το ξέρω μια σειρά συζητήσεων, αμφισβητήσεων, αντιρρήσεων... οι οποίες όμως δεν θα έπρεπε σε καμιά περίπτωση να συσκοτίσουν το σημαντικό της πολιτιστικής και πολιτικής συμβολής του ένοπλου αντιστασιακού αγώνα στην αυτογνωσία τούτου του λαού.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Βλ. Mazower M. Inside Hitler' s Grec. The Experience of Occypation 1941-1944. Yale University Press New Haven and London 1993. Μαργαρίτη Γ. Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941 – φθινόπωρο 1942. Πολίτης 1993. Βερβενιώτη Τ.: Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική. «Οδυσσέας» Αθήνα 1994. Επίσης και το πρόσφατο του τελευταίου επιζώντος της κυβέρνησης του Βουνού Αγγελόπουλου Α: Από την κατοχή στον εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των συμμάχων. «Παρουσία» Αθήνα 1994.

2. Βλ. Σβορώνος Ν.: Ανάλεκτα Νοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας. «Θεμέλιο» 1982 σελ. 371.

3. ό.π. σελ. 372.

4. Για την έννοια του Καπιταλιστικού κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, βλ. Πουланτζάς Ν.: Φασισμός και Δικτατορία. «Ολκός», Αθήνα 1975 σελ. 492 επ. και Πάσχος Γ. : Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση. «Παρατηρητής» Θεσσαλονίκη 1979 σελ. 101 επ.

5. Βλ. το κείμενο του Σβορώνου για την σημασία της 28ης Οκτωβρίου στα Ανάλεκτα... όπ.π. σελ. 327-336 και το δικό μας: 28η Οκτωβρίου. Μύθοι και Πραγματικότητες στο Ρήγος Α.: Προσεγγίσεις Νεοελληνικής Πολιτικής «Παπαζήσης» Αθήνα, 1990 σελ. 73 επ. και ιδιαίτερα σελ. 82.

6. Τα σχέδια του επιτελείου υπό τον στρατηγό Α. Παπάγο για μια αμυντική αντίσταση και ένα γρήγορο αλλά ένδοξο τέλος του πολέμου πιστοποιούν, ο ίδιος στο Παπάγος Α.: Ο Ελληνικός στρατός κατά τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον, Αθήναι τομ. Α 1956, ακόμη δε με πιο λεπτομέρειες και οξύτητα ο στρατηγός Καθενιώτης στην απόρρητη έκθεση που συνέταξε με εντολή της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού στα 1943

και την οποία δημοσίευσε μετά τον θάνατό του με εντολή του η χήρα του, Καθενιώτης Δ.: *Αι κυριώτεροι Στρατηγικοί Φάσεις του Πολέμου 1940-1941*, Αθήναι 1946, αλλά και ο Ιωάννης Μεταξάς σε ανακοίνωσή του προς τους ιδιοκτήτες και αρχισυντάκτες του Αθηναϊκού τύπου στις 30 Οκτωβρίου 1940 όπου γράφει: «Η Ελλάς δεν πολεμά διά την νίκην. Πολεμά διά την Δόξαν. Και διά την τιμήν της...» βλ. Μεταξά Ι.: *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, επιμ. Χ. Χρηστίδη, «Γκοβόστης», Αθήνα, 1950, τομ. Δ σελ. 525. Επίσης βλ. την κατηγορηματική καταγραφή του ταξιαρχου Μάγερς, μετέπειτα αρχηγού της Βρετανικής αποστολής στα βουνά: Στην αλβανική εκστρατεία ο μόνος που πολέμησε ήταν ο λαός της Ελλάδας και μάλιστα υπέροχα και παρά την ύπαρξη τακτικού στρατού... Ο λαός πολέμησε, και πέρασε στην επίθεση παρόλο που οι επαγγελματίες αξιωματικοί... όχι μόνο δε θέλησαν να πολεμήσουν, αλλά στάθηκαν ανίκανοι για κάτι τέτοιο...» εμπεριέχεται στο Richter Η.: *Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα, 1936-1946*. «Εξάντας», Αθήνα 1973, τόμ. Α σελ. 94. Ακόμη πιο πολιτικά σαφή ο λόγος του Γιώργου Σεφέρη: «Είναι παράξενο και υπέρογκο να το συλλογίζεται κανείς. Ο λαός έκανε μόνος του, αυτό που έκανε – μόνος του. Οι έξι μήνες του πολέμου ήταν δύο πράγματα ολότελα ξεχωριστά. Από το ένα μέρος ένα άνθισμα, μια ανώνυμη αντίσταση και από το άλλο μέρος ο καρκίνος της «Μπρεττανίας» (εννοεί το ξενοδοχείο της Μ. Βρετανίας, όπου μακριά από το μέτωπο είχε εγκατασταθεί όλο το διάστημα του πολέμου το Γενικό Επιτελείο) με τους σκοτεινούς διαδρόμους και τις απελπιστικές χειρονομίες. Απο αυτόν τον τελευταίο, δεν έχουμε ακόμη καθαριστεί και δεν θα καθαριστούμε παρά όταν τελειώσει ο πόλεμος, όταν νικήσουμε». Σεφέρης Γ.: *Μέρες*, τομ. δ, «Ίκαρος», Αθήνα 1977 σελ. 74-75. Βλ. Επίσης Κολιόπουλος Ι.: *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος 1935-1941*. «Εστία» Αθήνα 1985, σελ. 155 επ.

7. Βλ. Σεφέρης Γ.: *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, «Ίκαρος» Αθήνα 1972 ιδιαίτερα από σελ. 42, του ίδιου 1979 σελ. 16 επ. Οι αναφορές στον ποιητή Γ. Σεφέρη έχουν ιδιαίτερο βάρος μια που από τον Δεκέμβριο του 1937 είχε διορισθεί «Διευθυντής του παρά τω Υφυπουργείω Τύπου και Τουρισμού, Τμήματος Εξωτερικού Τύπου» δηλαδή κυβερνητικός εκπρόσωπος για τους ξένους ανταποκριτές. Ως προς τη θέση του στρατηγού Πλαστήρα τον Δεκέμβριο του 1940 ότι η «Ελλάς ήχθη προς αυτοκτονίαν» και την ανάγκη σχηματισμού «φιλογερμανικής Κυβερνήσεως για να περιορίση ό,τι ήταν δυνατόν από τις καταστροφές που συνεσώρευσε η πολιτική της 4ης Αυγούστου... και να ασχοληθή με την επιβίωσιν του Ελληνικού Λαού» και τις επαφές του προς το

σκοπό αυτό με δική του πρωτοβουλία με το Γ' Ράιχ, βλ. αναλυτικά στοιχεία και αναφορές στα Γερμανικά και Γαλλικά αρχεία σε Φλάϊσερ Χ.: Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944, «Παπαζήσης» Αθήνα χ.χρ. (1989) σελ. 151-153. Τα στοιχεία ανατρέπουν την εξωραϊσμένη θέση του βιογράφου του στρατηγού. Πεπονής Γ.: Νικόλαος Πλαστήρας (1890-1945) Αθήνα 1948 σελ. 490 επ.

8. Σεφέρης Γ.: Χειρόγραφο... ό.π. σελ. 62.

9. Για τον όλο ιδιότυπο τρόπο συγκρότησης των τάξεων και κοινωνικών στρωμάτων στο νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό βλ. Ρήγος Α.: Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής, «Θεμέλιο», Αθήνα 1988 σελ. 121 επ.

10. Για τον όρο εθνική τάξη, βλ. Πουλαντζάς Ν.: Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, «Θεμέλιο», Αθήνα 1981 σελ. 87.

11. Σβορώνος Ν.: Επισκόπηση νεοελληνικής Ιστορίας, «Θεμέλιο» Αθήνα 1976 σελ. 18.

12. Γληνός Δ.: Εκλεκτές σελίδες, «Στοχαστής» Αθήνα 1971, τομ. 2ος σελ. 109 επ.

13. Δαφνής Γ.: Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, «Ίκαρος» Αθήνα 1974 (α' εκδ. 1955) τομ. Β', σελ. 474.

14. Για τους όρους που χρησιμοποιούμε και την σημασία τους βλ. Ρήγος Α.: Η Β' Ελληνική... ό.π. σελ. 145 επ.

15. Βλ. Ελεφάντης Α.: Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο. «Ολκός» Αθήνα 1976, σελ. 14.

16. Βλ. Ρήγος Α.: Η Β. Ελληνική... ό.π. 196 επ.

17. Την θεωρητική θεμελίωση αυτού του μύθου επιχείρησε συστηματικά ο θεωρητικός του εθνικοσοσιαλιστικού «Νέου Κράτους», Schmith C.: *Der Begriff des Politischen*, Berlin 1936 (α' εκδ. 1932) σελ. 26 επ.).

18. Βλ. Ελεφάντης Α.: Η επαγγελία... ό.π. σελ. 195.

19. Βλ. για το όλο κλίμα των ημερών εκείνων σημ. 6,7,8. Επίσης και άλλα στοιχεία σε Ψυρούκης Ν.: Ιστορία της Συγχρονης Ελλάδας (1940-1967) «Επικαιρότητα» Αθήνα 1976 σελ. 90 επ.

20. Δελμούζος Α.: Μελέτες και πάρεργα, Αθήνα 1952 τομ. 2ος σελ. 420.

21. Ο τύπος των ημερών είναι αποκαλυπτικός: «Ο πόλεμος ετελείωσε και διά την Ελλάδα. Διά την πραγματικήν ειρήνευσιν... χρειάζεται και η ψυχική αποστράτευσις των Ελλήνων» Εστία 29.4.41. «Με την ψυχικήν αποστράτευσιν θα αισθανθώμεν την λύτρωσιν από τον εφιάλτην του πολέ-

μου και θα αγωνισθώμεν διά να αναδείξωμεν την παραγωγήν και τον πολιτισμόν μας» Καθημερινή 2.5.41. «Με τον τερματισμόν του πολέμου ήρθησαν πλέον οι φραγμοί οι οποίοι εχώριζον τον Ελληνικόν λαόν, με τους αντιπάλους του «Ελεύθερον Βήμα 2.5.41, ενώ τέσσερις μέρες αργότερα διαβάζουμε ότι έγινε σύσκεψη στο πρωθυπουργικό γραφείο του Κουϊσίλιγκ Τσολάκογλου με τους πολιτικούς και στρατιωτικούς Πάγκαλο, Γονατά, Οθωναίο, Μάξιμο, Τσαλδάρη, Παπανδρέου, Κανελλόπουλο, Μερκούρη, Ράλλη κ.ά., όπου «Πάντες ανεγνώρισαν ότι η Κυβέρνησις Ανάγκης είναι επιβεβλημένον να υποστηριχθεί εκ μέρους πάντων των Ελλήνων, άνευ επιφυλάξεων και ειλικρινώς» Τύπος της 6/5, όπου υπάρχει και τηλεγράφημα του διορισμένου από τον Μεταξά δημάρχου Αθηναίων Αμβροσίου Πλυτά που εξέφραζε το θαυμασμό και την ευγνωμοσύνη «όλων των Αθηναίων, προς τον ένδοξον Φύρερ του Γερμανικού Λαού» ή την επομένη 7/5 και πάλι στον τύπο της πρωτεύουσας ένα ακόμη τηλεγράφημα εις άψογον καθαρήν γλώσσα: «Η Σύγκλητος του Αθήνησι Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, χάρουσα επί τη συγκροτήσει της Εθνικής Κυβερνήσεως, υποβάλλει τα θερμά αυτής συγχαρητήρια διά της εις τας στιβαράς χείρας της Υμετέρας Εξοχότητος ανάθεσιν, της προεδρίας αυτής... διαβεβαιούσα διά πάσαν βοήθειαν εις το εξόχως Μέγα Πατριωτικόν αυτής έργον».

22. Όπως καταγράφει την γνώμη ανώνυμα ενός αστού πολιτικού ένας νεαρός αστός. Βλ. Πεπονής Α.: Προσωπική Μαρτυρία, Αθήνα 1970, σελ. 86.

23. Για το κλίμα αυτό αξίζει νομίζω να παραπέμψουμε και πάλι σε ένα γόνο της αστικής τάξης της εποχής, τη νεαρή Ελένη Βλάχου: Στιγμιότυπα... «Καθημερινή», Αθήνα 1986 σελ. 72 επ.

24. Βλ. κυρίως Μαργαρίτης Γ.: Από την ήττα... σελ. 34 επ.

25. Λαοκρατία και Σοσιαλισμός. Το πρόγραμμα Εθνικής Απελευθέρωσης και της Λαϊκής Δημοκρατίας, «Ριζοσπάστης» Αθήνα 1943 (ανατύπωση από την εφημ. «Κόκκινη Σημαία», Θεσσαλικού Οργάνου του ΚΚΕ, Καρδίτσα - Σεπτεμβρης 1943), σελ. 5.

26. Βλ. ΚΚΕ: Επίσημα Κείμενα, «Λογοτεχνικές και πολιτικές εκδόσεις, 1966 τομ. IV σελ. 478 επ., τομ. V σελ. 25 επ. ΚΚΕ: Βοήθημα για την ιστορία του ΚΚΕ «Εκδ. του Λαού» Αθήνα 1975 (α' εκδ. 1952) (σελ. 191 επ. και ιδιαίτερα για θέσεις περί μαζικών αγώνων σελ. 204 επ. Επίσης Κατσούλης Γ.: Ιστορία του ΚΚΕ. «Νέα Σύνορα» Αθήνα 1976 τομ. Δ σελ. 370 επ.

27. Για την έννοια της ηγεμονίας βλ. Πουλιαντζάς Ν.: Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, «Θεμέλιο», Αθήνα 1975 τομ. β', σελ. 86, Γκρούπι Λ.: Η

έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι, Αθήνα 1977, σελ. 84 Γκλύκμαν Μ.Κ.: Ο Γκράμσι και το κράτος. Για μια υλιστική θεωρία της φιλοσοφίας, «Θεμέλιο», Αθήνα 1984, σελ. 61 επ.

28. Βλ. Χατζής Δ.: Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, 1941-1945, «Δωρικός, αθήνα 1982, ιδιαίτερα τομ. Α, σελ. 164 επ., Μπέϊκος Γ.: Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα, «Θεμέλιο» Αθήνα 1976 τομ. Α, σελ. 45 επ., Κανελλόπουλος Π.: Η ζωή μου, «Δ. Γιαλλέλης» Αθήνα 1985 σελ. 55 επ., του ίδιου: Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου, Αθήνα 1964 (β' έκδ. σελ. 20 επ. Κομνηνός Κ.: Γ. Παπανδρέου, Βιογραφία, «Σύγχρονο Βιβλίο «Αθήνα 1965 σελ. 275, Μαζαράκης-Αινιάν Α.: Απομνημονεύματα, «Ίκαρος», Αθήνα 1946 σελ. 614 επ., Richter Η.: Δύο επαναστάσεις - ... ό.π. τομ. Α' σελ. 162 επ., Φλάισερ Χ.: Στέμμα... ό.π. σελ. 155 επ., όπου και πληρέστατη βιβλιογραφική αναφορά, Mazower Μ.: Inside... ό.π. σελ. 97 επ. Επίσης Παρτσαλίδης Μ.: Διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης «Θεμέλιο» Αθήνα 1978 σελ. 13 επ., Αθανασιάδης Γ.: Η πρώτη πράξη της Ελληνικής τραγωδίας, Αθήνα 1973 σελ. 203, Κέδρος Α.: Η Ελληνική αντίσταση 1940-1944, «Θεμέλιο», Αθήνα 1976.

29. Σβορώνος Ν.: Ανάλεκτα.... ό.π. σελ. 375.

30. Στο ίδιο... σελ. 375.

31. Γληνός Δ.: Τί είναι και τί θέλει το ΕΑΜ. (επανέκδοση) «Ο Ρήγας», Αθήνα 1944.

32. Γουντχάουζ Κ.: Το μήλον της Έριδος, Αθήνα 1975 σελ. 223 επ.

33. Θεοτοκάς Γ.: Τετράδια ημερολογίου (1939-1953), «Εστία», Αθήνα χ.χρ. σελ. 411-412.

34. Μαζαράκης - Αινιάν: Απομνημονεύματα... σελ. 657.

35. Ίδιο... σελ. 663.

36. Ίδιο... σελ. 663.

37. Βλ. Petropoulos Α.Ι.: «The traditional Political Parties of Greece during the Axis Occupation» στο Iatrides J (ed.): Greece in the 1940, A Nation in Crisis, «Univ. Press of New England» Hanover-New Hampshire 1981 σελ. 27 επ. Ως προς δε τον ιδιαίτερο ρόλο της Μεγάλης Βρετανίας του «μόνου αξιόμαχου αντιπάλου της ελληνικής αριστεράς» όπως την χαρακτηρίζει εύστοχα ο Γιανουλόπουλος Γ.: Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963), «Παπαζήσης», Αθήνα 1992 σελ. 207 και αναλυτικά επ. βλ. ιδιαίτερα Papastratis Ρ.: British policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944, «Cambridge Univ. Press», Cambridge 1984.

38. Βλ. Γιανουλόπουλος Γ.: Ο μεταπολεμικός ... ό.π. σελ. 204 Νεφελούδης Β.: Η εθνική αντίσταση στη Μέση Ανατολή «Θεμέλιο» Αθήνα 1981 τομ. 2. και εκτός άλλων συμπερασματικά το λόγο του Σβορώνου Ν.: Ανάλεκτα... σελ. 368 και 375.